

A kérdésalakzatok világa

A retorika a kérdésalakzatoknak — vagyis a nem tudakolódó, valódi kérdéseknek — meghatározásáról, hovatartozásáról több eltérő felfogást hagyományozott két évezred alatt. Napjainkra sajátos helyzet alakult ki: egyrészt a sok kérdéstípus sokszor egy kategóriává, szónoki kérdéssé „egyszerűsödött” a nyelvészeti és irodalomtörténeti megközelítésekben. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy ez az az alakzat, amely csakis kérdés formában jelenhet meg. A többi kérdésalakzatként is funkcionáló nyelvi jelenség nemcsak kérdő, hanem kijelentő formájú is lehet. Másrészt a kérdésalakzatok megítélése nagyon tarka képet mutat a szakirodalomban. Például azt a típust, amelyre a megnyilatkozó maga adja meg a választ, J. SOLTÉSZ valódi kérdésnek tartja (1965: 193), KOCSÁNY viszont ál-retorikus kérdésnek (1997: 255), FÓNAGY a *Világirodalmi lexikon* „költői kérdés” címszavának írója pedig az egyszerű és a költői kérdés közötti átmeneti kategóriába tartozónak (1970: 59) a retorikában subiectio vagy ratiocinatio (CORNIFICIUS 4, 23, 33; QUINTILIANUS 9, 2, 15; FONTANIER 1977 [1821]: 374; LAUSBERG 1960: 381; UEDING–STEINBRINK 1986: 286; SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988: 177; SCHÖPSDAU 1996: 446) néven számon tartott formát, amely áldialógus, célja az érdeklődés felkeltése. Ezért is minősítik a stilisztikában ezt a fajtát figyelemkeltő kérdésnek (SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 258; SZATHMÁRI 1961: 462; SZATHMÁRI 2004: 98).

A funkcionális-kognitív alakzatfelfogás, amely művelet eredményeként és szerkezetként értelmezi az alakzatokat és a pragmatika, amely szituációbeli működésként fogja fel, készlet tisztázni a következő problémákat: Szükséges-e a kérdésalakzatok egy csoportban tárgyalása? Meghúzható-e pontosan egy-egy kérdésalakzat fogalmának terjedelme, és mi által? Egyértelműen besorolhatók-e a kérdésalakzatok egy-egy típusba? Lehetséges-e módosítani, kibővíteni a kétez év óta hagyományozott alakzatrendszert? — Mindezek tisztázása elvezethet a kérdésalakzat-típusok teljesebb leírásához, újszerű, megokolt csoportosításához, illetve az eddig elkülönített típusok mellé más kérdésalakzat-típusok felvételéhez és ugyanakkor a feleslegesnek ítélt fogalmak kizárásához, vagy altípusként besoroláshoz.

Én magam szükségesnek tartom a kérdésalakzatok egy csoportban tárgyalását. Ehhez az alapot a valódi kérdés

információkérő funkciójától eltérő rendeltetésük teremti meg: a legkülönbözőbb szerepektől, érzelmektől kísért információszugallás. Ezáltal válnak az érzelmkifejezés, az udvariasság, a hezitálás, a meggyőzés vagy éppen a manipulálás eszközeivé, alapvetően a retoricitás nyelvi formáivá. Éppen ezért a kérdésalakzatok szemantikai-pragmatikai funkciójuk alapján alapvetően jól elkülöníthetők a valódi kérdéstől. Ez a tárgyalási mód nem ellentétes a törekvéssel, amely igyekszik elkülöníteni egymástól a kérdésalakzat-típusokat. Sőt a két vizsgálati mód összekapcsolódva azt eredményezi, hogy a kérdésalakzatok szétválasztása érdekében történő összevetés a fogalmak tartalmának a jobb körülhatárolásához vezet.

A kérdésalakzatokat tipikalitási kritériumok alapján gondolom szétválasztani, mert így különíthetők el a hasonló és az eltérő sajátságok figyelembevételével a kérdésalakzat-típusok. Ehhez a következő szempontokat tartom alapvetőnek:

1. szövegbeli struktúra,
2. akusztikum,
3. szemantikai-pragmatikai szerep,
4. nézőpont,
5. szövegbeli működés,
6. szövegtípus- vagy stílusréteg-függőség,
7. formai-tipográfiai jelzés.

A kérdés terjedelme mint követelmény kimaradt a kritériumrendszerből. Ezt még akkor sem tartom szempontnak, ha az ókor óta a legújabb retorikáig annak is tekintették Véleményem szerint ez a mennyiségi szempont elfedi a szemantikai-pragmatikai lényegét. Ugyanis alapvetően nem a kérdések száma döntő, hanem egyrészt az, hogy milyen szerepet töltenek be, másrészt az, hogy az egymást követő kérdések között milyen kapcsolat van: a) párhuzamos tartalmú kérdések halmozódnak kérdés-sort alkotva, vagy b) szemantikailag-grammatikailag egymásba kapcsolódó kérdések sorjáznak, kérdés-láncot teremtve.

A szintaktikai szerkezetet noha mindegyik kérdésalakzat esetében vizsgáltam, mégsem vettem fel kritériumnak, mert a kérdésalakzatok szintaktikai szerkezete semmiben sem tér el a valódi kérdésétől, hiszen nem jár együtt a kérdésalakzattá válása szintaktikai változásokkal, de az megállapítható, hogy bizonyos kérdésalakzat-típusok esetében milyen szintaktikai jellemzők válnak dominánssá. Ugyanakkor mivel ugyanazok a kérdő névmások használatosak több kérdésalakzat megteremtésére is, nem alkalmas a kérdésalakzat-típusok megállapítására sem. Hiszen például a *ki?* főnévi kérdő névmás használatos interrogatívban (*Ki hinné?*), dubitatívban (*Ki tudja, talán egyszer még jó is lesz, hogy most érte a fiút ez a csapás, nem pedig*

később!), ratiocinációban (*Kérdezed: Ki az?/ Jézus Krisztus az, / Isten szent Fia, / Az ég és föld Ura, / Ő a mi diadalmunk.* Református énekeskönyv 390. dicséret).

Az akusztikum már jellemzőbb sajátossága a kérdésalakzatoknak: legalábbis az interrogatio sajátos dallamvonásával mindenképp különbözik a valódi kérdéstől, illetve a meditálást visszaadó szünettartások kísérői lehetnek a dubitációnak. Egyes esetekben pedig a kérdő mondati szokásos intonációs írásjel változása ?!-lé vagy !-lé külsődleges jele az akusztikum és a funkció módosulásának: *Mit nem adnék érte!* (ÉKsz.); *Hogy neked mekkora tappancsaid vannak?!* (Kardos–Szüts).

A kérdésalakzatok kritériumrendszer alapján történő elkülönítése eredményeként kérdésalakzatnak tekintem a retorikai szakirodalomban is számon tartott interrogatiót, dubitatiót, communicatiót, subiectiót, ratiocinatiót, sermocinatiót.

Az *interrogatio* a leggyakoribb kérdésalakzat-típus, ez az, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá, mint a következő idézetben is:

Mindez a mélybe megy le, / s mit ér, ha a tv ellen kiállna / a könyv? A köznép, a közhely, / a maszlag győzedelmeskedik. (Faludy György: Gutenberg galaktikája)

Mivel a modális funkcióváltás teljesen végbemegy az interrogációban, ezért ez a retorikai kérdéstípus önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, és nem igényel választ (de nem zárja ki a válaszadást) — hiszen mind a kérdező, mind a hallgató számára nyilvánvaló a jelentése, esetleg a kérdező éppen az interrogatio típusával szuggerálja a jelentést.

Gyakori kérdésalakzat-típus a *dubitatio*. Egy kérdés akkor funkcionál dubitatióként, ha olyan retorikai-kommunikációs beszédhelyzetben hezitál a beszélő/író a szóhasználatra, a beszéd tárgyára vagy további folytatására vonatkozóan, amelyben az olvasónak nincs módjában reagálni, illetve a hallgatóság is a szokásos passzivitásba kényszerül. Így egyértelmű, hogy az explicit vagy latens beszédpartnerhez fordulás nem tudakoló és nem is valódi tanácsalanságot kifejező, csak megjátszott megvitátást vagy valódi kétséget jelez a kérdő formájú felvetéssel, mint Tóth Árpád versében is:

Ó, látod-é még, a múlt ködein által / Apád szelíd, holt arcát s alázatos fejem?... (Tóth Árpád: Tavasz elégia).

Hasonló ehhez a kérdésalakzathoz a *comunicatio*. Ennek során a megnyilatkozó úgy tesz, mintha kíváncsi lenne hallgatósága véleményére, megfogadná annak tanácsát, sőt ellenfelét vagy akár az ellenpártét is, mint Cicero Milo védelmében mondott beszédében is:

*De hát ilyen a jelleme, és ilyen is marad! Ti ellenben, bírák, hogyan gondoltok majd a jövőben? **Milo emlékéet megőrzitek, őt magát elűzitek?** A földkerekség bármely pontja méltóbb lesz férfi erénye befogadására, mint amely szülte őt?*

A kérdés-felelet együttese is alkothat alakzatot. Ilyen például a *subiectio*, amely dramatizáló szándékkal használt kérdés-felelet a monológban. Az teszi alakzattá ezt a mondategyüttest, hogy mind a kérdés, mind a felelet ugyanattól a személytől származik, ahogy a következő idézetben is:

Hiányzott neked az otthon? de hiszen volt otthonod; volt pénzed bőven? de hiszen nélkülöztél. (Cicero: A szónok)

Nem sokban különbözik ettől a kérdésalakzat-típustól a *ratiocinatio*. Csak míg a *subiectio*-ban a kérdés és a válasz között prototipikus megvalósulásában szemantikai ellentét feszül, addig a *ratiocinatio*-ban a kérdésre érkező válasz nem rejt magában ellentétet, amint a következőben sem:

Tehát ahol szükségét látod, húzz egyet-mást. Hogy mit? Ilyesmire bajos felelni. A mi mesterségünkben rombolni annyi, mint alkotni. (Kosztolányi: Egy és más az írásról)

A *sermocinatio* kérdésalakzatával a megnyilatkozó dialógust imitál a valós személyek vagy fiktív lények jellemzésére, ezért a hitelesség érdekében ezek jelleméhez, gondolkodásmódjához illő szavakat ad a szájába. Ilyenkor kvázi-dialógus teremődik meg egy kvázi-kérdező és egy kvázi-felelő szerepváltása révén:

Ha meglátja az ezredes úr, azt mondja majd nekem: Mon chef Potrien, hová settenkedik ilyen nesztelenül ez a század? [...] Mondja, kedves Potrien — kérdi majd álmétkodva —, kik ezek az éltés mosónők katonaruhában? — Ezek újoncok, mon commendant, de véletlenül kerültek ide, mert a házi orvosuk bebeszélte, hogy Fort Ste. Thérčse-ben van a hülyék intézete. (Rejtő: A három testőr Afrikában)

Ezeken kívül kérdésalakzatnak tekintem a retorikákban eddig számon nem tartott alakzatokat: az ún. egyetértető és az udvariassági kérdést is.

Sajátos kérdésalakzatnak lehet minősíteni azt a típust, amelyben a megnyilatkozó a kérdést követően a befogadónak sugallt egyetértő válaszát nyelvileg ugyan meg nem jelenítve, de odagondolva, rögtön indítványt tesz. Jellegzetes szerkezeti felépítése van ennek az ún. *egyetértető kérdésalakzatnak*: eldöntendő kérdés és (többnyire) felkiáltó mondat (ritkábban kijelentő) alkotja:

Fogni szeretne? Karcsúsító szalonunkban Hypoxi Trainer és fekvő infra-sauna segítségével koplalás nélkül megteheti.

Az *udvariassági kérdés* a direkt felszólításhoz képest finomabb, udvariasabb, parancsoló jelleg nélküli *latens* felszólítás egy bizonyos tevékenység végrehajtására:

BRACH. *Nem feküdne le mégiscsak, gróf úr?* (Németh László: Széchenyi).

Véleményem szerint tehát ez a kétezer év óta hagyományozott alakzatrendszer kibővíthető, mert az alakzatok rendszere nyitott. A mindennapi vagy speciális célú kommunikáció megteremthet olyan nyelvi formákat, amelyek használatát és befogadását kommunikatív-/stíluskompetenciánk lehetővé teszi, és amelyeket utólag alakzatnak minősíthetünk. Nyilván az általam felvázolt kérdésalakzat-rendszer sem zárt.

Például ö s z t ö n z ö k é r d é s n e k lehetne nevezni a következő felszólítás értékű kérdést, amely a meggyőzés megerősítéseképpen a szöveg zárlatában szerepel:

Raktárkészletünkben egy ellenállhatatlan Peugeot 206 csak Önre vár. Mikor jön el érte?

A következő közönséget toborzó tv-reklám hatása is abban rejlik, hogy a befogadót szinte letámadóan provokálja:

Én ott leszek a Vidor Fesztiválon. És Ön?

Ez a kérdésalakzat-típus közel áll ugyan a retorikai kérdéshez, mert latens felszólításként is értelmezhető: 'Legyen ott Ön is!', mégis meg lehet különböztetni tőle, mert a számonkérő jelleg mellett erősebb benne a kérdő. A befogadónak szegzett kérdést láthatóan a megkérdezett önözésével finomítják.

E m l é k e z t e t ő kérdésnek lehet tekinteni a következőt, mert mind az Isten hatalmára emlékeztet:

KOLHAAS. *De ki tehet róla, hogy porszemenként kapjuk az életünket is, az egyetlen? Ki rendelte vajon, hogy a porszem igazsága nélkül értelmetlenné válik az egyetemes jog és igazság is, amelyet nem keresünk kelle-ne, hajszolni, mint a gyermek a szivárványt, hanem ott kellene lennie mindenütt, ahol meghirdették?* (Sütő András. Egy lócsiszár virágvasárnapja)

A tipikalitási kritériumok alapján a rendszerből viszont kihagytam olyan alakzatokat, amelyek pedig a retorikai szakirodalomban fellelhetők.

A retorikatörténetben a *percontatio* kérdésalakzata körül van a legnagyobb nézetkülönbség. Ilyen értelmezései léteznek a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* szerint: „[...] a percontatio-ra csak egy szóval válaszolhatunk” (HARTMANN 2003: 745). AQUILA ROMANUS szerint ez a „másik személy választát nem engedi meg” (hivatkozik rá HARTMANN 2003: 746). DIXON szerint „nem tesz lehetővé kielégítő vagy könnyed választ” (1990: 36). Az alakzat körüli homály nyilvánvaló voltát jelzi: a legellentétebb terjedelmű válaszokat kapcsolják hozzá. A meghatározások eltérő sajátosságokat kötnek hozzá: „Újabb kézikönyvek a percontatiót a subiectióval szinonim fogalomként használják, azaz kérdés és felelet fiktív felcseréléseként” (HARTMANN 2003: 745–746). DIXON viszont a percontationak olyan sajátosságokat tulajdonít, mint amilyeneket az

interrogatiohoz kapcsolnak, hiszen a következőket írja: „[...] megdöbbenést, illetve csodálkozást kifejező hangnemben történő érdeklődés, amely szólhat valaki máshoz (vagy magához a beszélőhöz). [...] Más esetben kérdésünket szemrehányóvá és szidó hangvétellévé tehetjük” (1990: 36). — Szükségtelennek érzem ennek a kérdésalakzatnak az önálló felvételét, mert Lausberg szerint a subiectióval, Dixon alapján viszont interrogatióként értelmezhető.

Az *epi p l e x i s* ről azt állítja a szakirodalom: „Az *epi p l e x i s* (*percontatio*) szemrehányó kérdés, melynek gyakorta az a célja, hogy erőszakkal választ kényszerítsen ki” (SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988: 177). Így hangzik erre a *Kis magyar retorika* példája:

Meddig alszol még, hazám? (Petőfi: Meddig alszol még, hazám?).

BURTON internetes retorikája szerint viszont az *epi p l e x i s*: „Kérdések felvetése, amelyek célja megdorgálni valakit, szomorúságot kifejezni vagy gyalázkodni, szitkozódni” (2003). Az ő példája a következő:

Hogy nem pusztultam már el az anyaméhben? Vagy miért nem haltam meg, amikor születtem? (Jób 3, 11).

Nem pusztán azért hagytam ki a kérdésalakzat-rendszerből az *epi p l e x i s*-t, mert nem találtam összhangot az idézett két felfogás között, hanem azért is, mert álláspontom szerint a felsorolt tartalmak besorolhatók az *interrogatio* fogalmába, az adott példák megfeleltethetők tiltásnak, illetve megállapításnak: ’Ne aludj, hazám!’; ’El kellett volna pusztulnom az anyaméhben. Születésemkor meg kellett volna halnom.’

Az *ex u s c i t a t i o* felvételét is feleslegesnek ítéltam, mert meghatározása és példája alapján ez szintén beletartozik az *interrogatio* fogalomkörébe, hiszen így hangzik BURTON retorikájának definíciója: „Mások érzelmeinek felkorbácsolása a beszélő heves érzelmi állapota által, néha szónoki kérdés segítségével, gyakran azért alkalmazzák, hogy haragra gerjesszék a közönséget” (2003). Például:

Álljak félre, és nézzem karba tett kézzel, ahogy a kormány sárba tiporja a jogaimat? Biztonságos ez? Helyes ez? Megengedhetjük magunknak, hogy ezt a rossz hozzáállást vigyük tovább?

A retorikatörténetben alig jelenik meg a *d i a n o e a* (διάνοια) fogalma. Ráadásul BURTON (2003) alapvetően azonosnak tekinti a *d i a n o e a* alakzatát a subiectióval, mert azt állítja az előbbi fogalomról: „Kérdés és felelet kombinációjával kifejtett érvelés (néha egyszerűen egyenlő az *anthypophora*-val)”. Mivel a zárójelbe tett megszorítást a szerző nem részletezi, és példát sem hoz rá, így a különbséget nem lehet észlelni.

Mivel a kérdésalakzat-rendszerbe általam felvett típusok esetében a kérdések számát nem típushoz tartozást jelölő kritériumnak tartom — hiszen minden egyes kérdésalakzat-típusból alkotható kérdéssor vagy -lánc —, ezért a mennyiségük által jellemzetteket kihagytam rendszerezésemből. Így a DIXON által kö-

vetkezőképpen jellemzett *quae sitio* is: „olyan kérdéssor, amely gyors egymásutániságban hangzik el az érzelmi nyomaték kedvéért” (1990: 36), illetve a BURTONtól így jellemzett *pyrama* nevű alakzatot: „Több kérdés egymás utáni feltevése (amelyek együtt várnak teljes válaszra)” (2003).

A kérdésalakzatok nem minden esetben sorolhatók be tisztán egy-egy típusba, ugyanis a *kérdésalakzatok átlényegülése* gyakori jelenségnek mondható. Ez azt eredményezi, hogy a prototipikus példák mellett megjelennek a nem-prototipikusak is, amelyek nem mutatják fel tisztán egy-egy kérdésalakzat jellegzetességeit. Például a retorikai kérdés átminősül a *subiectio* kérdő elemévé, mert a beszélő megerősítésképpen válaszol is a maga által feltett kérdésre:

De mi letettünk az asztalra nemcsak egy pártprogramot, letettünk egy globális kormányprogramot, majd egy újabb gazdasági programot, amit folyamatosan megvalósítunk. Hol van ehhez hasonló, hol van egyáltalán más politikai erőnél vagy más politikai pártnál megfogható hasonló munka? Egyetlen egy sem született meg. (Antall József: Felelősséggel a hazáért — záróbeszéd az MNF. V. országos gyűlésén)

A kérdésalakzatoknak a *pragmatikai alakzatok közé sorolása* nyilvánvaló. Ugyanis a kérdésalakzat-használatból következtetni lehet a megnyilatkozó személyiségére, a beszéd tárgyhoz és a beszéd társhoz való viszonyára, interakciós szándékára. A nyelvhasználó a közlés érdekében választja a kérdésalakzatokat a pragmatikai szempontok szerint, amelyek vagy megengedik, vagy tiltják használatukat. Vagyis a pragmatikus jelentésaspektus meghatározó a kérdésalakzatok használatában, mert egyszerre érinti a jelentést és a stílust az a tény, hogy más kifejezési mód helyett a beszélő/író kérdésalakzattal él. Ennek következtében lesz a megnyilatkozó intenciójával adekvát a stílus és megfelelő a beszédhelyzetnek és a szövegkontextusnak.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Irodalom

- BURTON, GIDEON O. (1996–2003): *Silva Rhetoricae*. URL: <http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm>
- CORNIFICIUS (1987): *Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK TAMÁS. Budapest.
- DIXON, PETER (1990) [1971]: *Rhetoric*. London–New York.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958) *A magyar stilisztika vázlat*. Budapest.

- FÓNAGY IVÁN (1970): *addubitáció*. In: *Világirodalmi lexikon I.*. KIRÁLY ISTVÁN főszerk. Budapest. 59.
- FONTANIER, PIERRE (1977) [1821]: *Les figure du discours*. Paris: Champs Flammarion.
- HARTMANN, V. (2003): *Percontatio*. In: Gert Ueding (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Tübingen. Band 6. 745–746.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1965): *Babits Mihály költői nyelve*. Budapest.
- KOCSÁNY PIROSKA (1997): A retorikus kérdés. In: *Szöveg és stílus*. PÉNTEK JÁNOS szerk. Cluj-Napoca. 250–258.
- LAUSBERG, HEINRICH (1960): *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München.
- QUINTILIANUS (1959): [94–95] *Institutio oratoria*. (L. Rademacher) Leipzig.
- SCHÖPSDAU, K. (1996): *Frage, rhetorische*. In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. (HWR) UEDING, G. ed. Tübingen. Band 3. 445–454.
- SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1988): *Kis magyar retorika*. Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., lexikont írta, a bibliográfiát összeállította (1961): *A magyar stilisztika útja*. Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (2004): *Stilisztikai lexikon*. Budapest.
- UEDING, GERT–STEINBRINK, BERND (1986): *Grundriß der Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode*. Stuttgart.